

KS. MAREK PARCHEM

Wydział Teologiczny
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

Symbolika teriomorficzna w żydowskich pismach apokaliptycznych okresu Drugiej Świątyni na przykładzie Księgi Daniela (Dn 7-8), *Apokalipsy zwierząt* (1 Hen 85-90) i *Czwartej Księgi Ezdrasza* (4 Ezd 11-12)

Streszczenie: W niniejszym opracowaniu symbolika teriomorficzna, w której znaczenie symboliczne nadaje się zwierzętom, zostanie omówiona w trzech apokalipsach, mianowicie w Księdze Daniela (Dn 7 i 8), *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 85-90) i *Czwartej Księdze Ezdrasza* (4 Ezd 11-12). We wszystkich tych dokumentach symbolika teriomorficzna ma charakter historyczno-polityczny, ponieważ poszczególne zwierzęta reprezentują królestwa, narody lub ich władców. W Dn 7 cztery bestie wychodzące z morza symbolizują kolejne królestwa ziemskie: Babilon, Medię, Persję, imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców. W Dn 8 baran reprezentuje imperium perskie, zaś kozioł państwo Aleksandra Macedońskiego i jego następców. W *Apokalipsie zwierząt* pierwsi ludzie i patriarchowie są ukazani jako byki i krowy, Izrael jako stado owiec, natomiast wszystkie narody pogańskie są reprezentowane przez różnego rodzaju dzikie zwierzęta i ptaki. W 4 Ezd 11-12 orzeł symbolizuje cesarstwo rzymskie, zaś lew oznacza Mesjasza.

Słowa kluczowe: symbolika teriomorficzna, apokaliptyka żydowska, okres Drugiej Świątyni, Księga Daniela, Apokalipsa zwierząt, Czwarta Księga Ezdrasza

Jedną z charakterystycznych cech literatury apokaliptycznej jest używanie języka symbolicznego jako środka służącego do wyrażania myśli i pojęć. Pomijając ogromną różnorodność wyjaśnień dotyczących pojęcia symbolu, a w szerszym znaczeniu symboliki, istniejących w naukach językoznawczych, w filozofii, czy też teologii, warto zwrócić uwagę na podstawowe znaczenie odwołujące się do etymologii. Termin „symbol” wywodzi się z języka greckiego, gdzie w formie czasownikowej *συμβάλλω* dosłownie znaczy „rzucić razem, zbierać razem”, co wyraża myśl o pewnego rodzaju syntezie, natomiast w formie rzeczownikowej *σύμβολον* oznacza „znak rozpoznawczy, uwierzytelniający; rękojmia; gwarancja; dowód; wykaz (czegoś); coś, co odpowiada sobie nawzajem”. Pierwotnie używano tego słowa nie w sensie „symbolu czegoś”, czyli czegoś, co jest znakiem i obrazem innej rzeczywistości, ale w znaczeniu „symbolu z czegoś”, a więc zbioru dwóch przeciwstawnych, ale

jednocześnie odpowiadających sobie elementów. Dla przykładu, podczas zawierania przymierza, czy też umowy handlowej, każda ze stron otrzymywała jedną połówkę jakiegoś przedmiotu, które potem złączone stanowiły dowód pozwalający na rozpoznanie i zidentyfikowanie obydwu stron podejmujących tego rodzaju działanie. W starożytności różnym przedmiotom nadawano wartość symbolu, gdyż miał on przedstawiać (*signum repraesentativum*) i określać (*signum significativum*) rzeczywistość, którą wyrażał¹. W tradycji biblijnej termin σύμβολον nie występuje w Nowym Testamencie, natomiast pojawia się trzy razy w Septuagincie (Oz 4,12; Mdr 2,9; 16,6)². W Oz 4,12 grecki termin σύμβολον pojawia się w kontekście praktyk manticznych, gdzie jest tłumaczeniem hebrajskiego słowa „drewno”, które oznacza przedmiot wykorzystywany do zasięgania rady i przepowiadania przyszłości. W Mdr 2,9 słowo to występuje w znaczeniu „oznaka uciechy”, natomiast w Mdr 16,6 oznacza „znak zbawienia” w odniesieniu do miedzianego węża z Lb 21,8-9.

W pismach apokaliptycznych symbolika jest bardzo bogata i niezwykle złożona, a jej źródłem jest zarówno tradycja biblijna, jak też mitologiczna literatura oraz ikonografia starożytnego Bliskiego Wschodu. Autorzy żydowskich pism apokaliptycznych okresu Drugiej Świątyni wykorzystują różne elementy służące do symbolicznego przedstawiania rzeczywistości, które można ująć w kilka grup (kategorii):

- symbolika kosmiczna, w której znaczenie symboliczne przybierają różnego rodzaju elementy wszechświata (m.in. niebiosa, słońce, księżyc, gwiazdy, ziemia, morze) oraz zjawiska kosmiczne (np. trzęsienie ziemi, wiatr, zaćmienie słońca i księżyca, spadanie gwiazd).
- symbolika chromatyczna, w której rolę symboliczną odgrywają kolory (m.in. biały, czerwony, czarny, zielony).
- symbolika arytmetyczna, w której wykorzystuje się liczby jako symbole, co jest wspólne dla całego starożytnego Bliskiego Wschodu, zwłaszcza Babilonii (m.in. dwa, trzy, cztery, sześć, siedem, dziesięć, dwanaście oraz wielokrotności różnych liczb).
- symbolika antropomorficzna, w której znaczenia symboliczne nabierają poszczególne części ciała ludzkiego (np. głowa, ręka, dłoń, włosy, czoło, twarz, usta, język), elementy ubioru i narzędzi (np. szata, diadem, pochodnia, miecz, klucz), zachowanie i postawy ludzkie (np. radość, gniew, złość, siedzenie, stanie), relacje międzyosobowe (np. mężczyzna i kobieta, miłość, zaślubiny, płodność).
- symbolika teriomorficzna, w której znaczenie symboliczne nadaje się zwierzę-

¹ Zob. H.G. Liddell – R. Scott – H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon, With a Revised Supplement*, Oxford 1996, s. 1676-1677; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 8-9.

² Zob. E. Hatch – H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)*, Oxford 1897, s. 1303 (reprint: Grand Rapids 1998); F. Rehkopf, *Septuaginta-Vokabular*, Göttingen 1989, s. 272; J. Lust – E. Eynikel – K. Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, t. 2, Stuttgart 1996, s. 448; T. Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain 2009, s. 646.

tom (np. lew, lampart, niedźwiedź, baran, koziół, koń), ptakom (np. orzeł, sęp), czy też istotom mitologicznym (np. cherub, gryf, sfinks, smok, Lewiatan).

W niniejszym artykule zostaną omówione wybrane symbole teriomorficzne w trzech żydowskich apokalipsach: Księdze Daniela (Dn 7-8), *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 85-90) i *Czwartej Księdze Ezdrasza* (4 Ezd 11-12). Dwie z nich, tj. Dn i *Apokalipsa zwierząt*, pochodzą z pierwszej poł. II w. przed Chr., zaś 4 Ezd powstała pod koniec I w. po Chr. Spośród wymienionych pism apokaliptycznych, tylko Księga Daniela jest księgą kanoniczną, a zarazem jest jedyną apokalipsą znajdującą się w Starym Testamencie, natomiast pozostałe pisma są apokryfami.

1. Symbolika teriomorficzna w Księdze Daniela

W symbolice teriomorficznej pojawiającej się w Księdze Daniela znaczenie symboliczne nadaje się zarówno zwierzętom (Dn 7: lew, orzeł, niedźwiedź, lampart; Dn 8: baran, koziół), jak i niektórym częściom zwierząt (np. rogi, skrzydła, zęby, pazury). W apokaliptycznych wizjach Księgi Daniela – Dn 7 i Dn 8 – symbolika teriomorficzna ma wymiar historyczno-polityczny, ponieważ wszystkie zwierzęta oraz ich poszczególne części odnoszą się do ziemskich imperiów oraz ich władców.

1.1. Aramejska wizja w Dn 7

W wizji Dn 7 (podobnie jak w Dn 2) symbolika teriomorficzna wpisuje się w tzw. schemat czterech królestw, a więc charakterystyczny dla Księgi Daniela sposób ukazania dziejów świata jako kolejnych światowych imperiów, które następują jedno po drugim: Babilonia, Media, Persja, Grecja (tj. imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców, zwłaszcza Seleucydów i Ptolomeuszy). Każde z następných królestw jest gorsze od poprzedniego, co wyraża myśl o rosnącym złu i postępującej degradacji, aż do momentu, gdy zło osiągnie swoje apogeum, a wtedy nastąpi ostateczna interwencja Boga, który unicestwi ziemskie potęgi uosabiające wszelkie zło i ustanowi niezmiennie i wieczne królestwo, tj. królestwo Boże³.

W Dn 7 symbolika teriomorficzna pojawia się zwłaszcza w aramejskiej wizji

³ Szerzej na temat schematu czterech królestw w Dn 2 i 7, zob. J.W. Swain, *The Theory of the Four Monarchies: Opposition History under the Roman Empire*, „Classical Philology” 35 (1940), s. 1-21; W. Baumgartner, *Zu den vier Reichen von Daniel 2*, „Theologische Zeitschrift” 1 (1945), s. 17-22; M.J. Gruenthaner, *The Four Empires of Daniel*, „Catholic Biblical Quarterly” 8 (1946), s. 72-82. 201-212; A. Caquot, *Sur les quatre bêtes de Daniel VII*, „Semitica” 5 (1955), s. 5-13; D. Flusser, *The Four Empires in the Fourth Sibyl and in the Book of Daniel*, „Israel Oriental Studies” 2 (1972), s. 148-175; G.F. Hasel, *The Four World Empires of Daniel 2 against Its Near Eastern Environment*, „Journal for the Study of the Old Testament” 12 (1979), s. 17-30; J.H. Walton, *The Four Kingdoms of Daniel*, „Journal of the Evangelical Theological Society” 29 (1986), s. 25-36; C. Caragounis, *History and Supra-History: Daniel and the Four Empires*, w: *The Book of Daniel in the Light of New Findings* (Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium 106), red. A.S. van der Woude, Leuven 1993, s. 387-397; J.J. Collins, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia), Minneapolis 1993, s. 166-170; M. Parchem, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny.

czterech bestii wychodzących z morza (Dn 7,2-8). Autor przedstawia kolejne bestie wychodzące z „wielkiego morza” (w. 2) będącego symbolem sił chaosu wrogich Bogu, co nawiązuje do tradycji biblijnej zakorzenionej w kananejskiej tradycji mitologicznej (KTU 1,2; Iz 5,30; 17,12-14; 27,1; Jr 51,42; Ha 3,14; Ps 74,13; 89,8-11; Hi 3,8; 7,12; 26,12-13; Ap 21,1). Bestie uosabiają poszczególne królestwa starożytnego Bliskiego Wschodu: Babilonię, Medię, Persję i imperium Aleksandra Macedońskiego.

Wszystkie bestie są określone aramejskim terminem חַיָּוָה [chēwāh], który oznacza „zwierzę”, często dzikie. Jednak z uwagi na apokaliptyczny charakter wizji w Dn 7,2-8 oraz jej mityczne podłoże, nie chodzi tu o zwykle zwierzęta, ale o „bestie”, a więc potwory dziwacznej kształtu. Warto zauważyć, że w opisie poszczególnych bestii pojawiają się dwie cechy charakterystyczne dla symboliki teriomorficznej, które są typowe dla literatury apokaliptycznej. Po pierwsze, bestie przybierające znaczenie symboliczne są poprzedzone partykułą porównującą „jak, jakby, podobna do (czegoś)”: „jak lew כְּאַרְיֵה [kē’arjēh]” (w. 4), „podobna do niedźwiedzia לְדָמְיָהּ לְדֹב [dāmjāh lēdōb]” (w. 5), „jak lampart כְּנִמְרָה [kinmar]” (w. 6). Taka praktyka ma wypuklić prawdę, że nie chodzi o zwykle zwierzęta, ale o potwory jedynie przypominające zwierzęta, a w rzeczywistości całkowicie od nich różne. Po drugie, bestie opisane w Dn 7 są hybrydami, a więc w swoim wyglądzie każda z nich posiada elementy różnych zwierząt, a niekiedy łączą w sobie elementy ludzkie i zwierzęce, np. pierwsza bestia, która jest „jak lew”, posiada „skrzydła orła” i „serce człowieka” (w. 4), trzecia bestia „jak lampart” posiada „cztery skrzydła ptaka” i „cztery głowy” (w. 6), czwarta bestia ma „zęby z żelaza”, jak również „dziesięć rogów” oraz „oczy podobne do oczu człowieka i usta mówiące wielkie [rzeczy]” (w. 7).

Pierwsza bestia (Dn 7,4)

⁴ *Pierwsza była jak lew i skrzydła orła były w niej.*

Patrzyłem, aż zostały wyrwane jej skrzydła,

została uniesiona z ziemi,

postawiona na stopach jakby człowiek i serce człowieka zostało jej dane.

Pierwsza bestia jest identyfikowana z lwem (כְּאַרְיֵה [kē’arjēh], „jak lew”), który ma skrzydła orła, co może nawiązywać do sposobu ukazywania w sztuce i literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu i Grecji istot mitycznych, takich jak gryf mający postać lwa z głową i skrzydłami orła lub sfinks przedstawiany jako uskrzydłony lew z głową człowieka (zob. ANEP 128, 332, 458, 649, 650). Postać uskrzydłonego lwa jest spotykana często w sztuce asyryjskiej (np. ANEP 644). Na całym starożytnym Bliskim Wschodzie lew – jako uosobienie siły, majestatu i grozy – jest często wiązany z symboliką królewską. W tradycji biblijnej motyw lwa z jednej strony jest łączony z potęgą i odwagą (symbolika pozytywna), ale z drugiej również z dzikością,

srogością i zachłannością (symbolika negatywna). Stąd lew jest symbolem zarówno dobrych, jak i złych ludzi / mocy / sytuacji. Dla przykładu, jako lwy napadające na Izraela często ukazywani są władcy asyryjscy i babilońscy (np. Jr 4,7; 25,38; 50,17; Na 2,12-13), jako lwy krzywdzące ubogich przedstawiani są królowie i możni Judy (np. Ez 19,2-7; 22,25), lwy są też symbolem ludzi złych i bezbożnych, którzy czyhają na życie człowieka sprawiedliwego (np. Ps 7,2-3; 10,9; 22,14.22), według Syr 27,10 lew polujący na zdobycz jest symbolem grzechu, a w 1 P 5,8 jako „lew ryczący, który krąży szukając kogo pożreć” jest ukazany diabeł. Z drugiej strony do lwa jest często przyrównywany Bóg (np. Iz 31,4; Oz 11,10; 13,7), do młodego lwa jest porównany Juda w błogosławieństwie, jakie otrzymuje od ojca (Rdz 49,9), a w Ap 5,5 wyrażenie „lew z pokolenia Judy” jest tytułem Chrystusa⁴.

W tradycji biblijnej orzeł jest symbolem siły i wytrwania (zob. Iz 40,31), jak również uosabia sąd i karę (zob. Pwt 28,49). Do orła troszczącego się o pisklęta jest porównywana opieka i troska Boga o swój naród (np. Wj 19,4; Pwt 32,11)⁵.

W kontekście Księgi Daniela, w schemacie czterech królestw, pierwsza bestia symbolizuje imperium babilońskie i jego króla Nabuchodonozora. Mając na uwadze ogólną symbolikę nie bez znaczenia było utożsamienie pierwszej bestii z lwem ze skrzydłami orła, ponieważ lew powszechnie jest uważany za najdostojniejsze ze zwierząt, podobnie jak orzeł wśród ptaków. Pierwsza bestia łącząca w sobie elementy najbardziej szlachetne wśród zwierząt i ptaków symbolizuje Nabuchodonozora i królestwo babilońskie, podobnie jak pierwsze królestwo w schemacie czterech królestw w Dn 2, gdzie jest on identyfikowany jako głowa ze złota. Warto również zauważyć, że w tradycji biblijnej Nabuchodonozor jest często porównywany do lwa (Jr 4,7; 49,19; 50,17), zaś armia babilońska z powodu szybkości jej działania do orła (Ha 1,8; Ez 17,3). Wzmianka o tym, że bestii „wyrwano skrzydła” jest z pewnością symbolem pozbawienia jej siły i majestatu, a więc odebrania jej władzy (por. Dn 4). Bestia przemienia się stopniowo w istotę ludzką, co zostało ukazane jako jej transformacja ze skrzydlatego lwa w postać lwa stojącego na dwóch nogach, podobnie jak człowiek, a następnie danie jej „serca człowieka”. Generalnie opis pierwszej bestii ma wydźwięk pozytywny, najprawdopodobniej pod wpływem zachowania się Nabuchodonozora w Dn 2 i Dn 4, gdzie jest mowa o tym, że uznaje on nad sobą

⁴ Na temat lwa i jego symboliki, zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, s. 111-112; L. Ryken, i in. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery: An Encyclopedic Exploration of the Images, Symbols, Motifs, Metaphors, Figures of Speech and Literary Patterns of the Bible*, Downers Grove – Leicester 1998, s. 514-515; G.J. Botterweck, *ארף* 'arí, etc., w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 1, s. 374-388; tenże, *Gott und Mensch in den alttestamentlichen Löwenbildern*, w: *Wort, Lied und Gottesspruch. Beiträge zu Psalmen und Propheten*. FS J. Ziegler, red. J. Schreiner, Würzburg 1972, s. 117-128.

⁵ Na temat symboliki orła, zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, s. 161-162; L. Ryken, i in. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery*, s. 223; zob. też T. Kronholm, *nešer, vulture, eagle*, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 10, s. 77-85.

wyższość władzy Boga⁶.

Druga bestia (Dn 7,5)

⁵ *A oto inna bestia, druga, podobna do niedźwiedzia, z jednej strony była podparta, a trzy żebra były w jej paszczy, pomiędzy jej zębami. I w ten sposób mówiono do niej: „Podnieś się! Pożeraj wiele mięsa!”*

Druga bestia jest identyfikowana z niedźwiedziem (דָּמְיָה לְדֹב [dāmjāh lēdōb], „podobna do niedźwiedzia”). Warto zauważyć, że niedźwiedź pojawia się stosunkowo rzadko w ikonografii i literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu. W tradycji biblijnej niedźwiedź często występuje razem z innymi drapieżnikami (np. 1 Sm 17,34.36-37; Am 5,19; Oz 13,8), a niekiedy jest przedstawiany nawet jako bardziej niebezpieczny od lwa (Am 5,19). Niedźwiedź jest symbolem gniewu, złości i srogości. Według 2 Krl 2,24 dwa niedźwiedzie rozszarpały czterdziestu dwu chłopców, którzy naśmiewali się z Elizeusza⁷.

W kontekście Księgi Daniela, w schemacie czterech królestw, druga bestia symbolizuje Medię. Chociaż z historycznego punktu widzenia państwo medyjskie nie odegrało żadnej roli w dziejach narodu żydowskiego, to jego obecność w Dn 7 jest uzasadniona tradycją biblijną, według której właśnie Medii (a nie Persji) przypisuje się zdobycie Babilonu (zob. Iz 13,17; Jr 51,11.28).

Wzmianka o tym, że bestia „była z jednej strony podparta” może być nawiązaniem do postawy niedźwiedzia, gdy stając na tylnych łapach, z wyciągniętymi przednimi łapami, jest gotowy do ataku⁸, lub jest aluzją do jedyne go znanego autorowi Księgi Daniela króla medyjskiego, tj. Dariusza Meda⁹. Słowa o tym, że bestia miała „trzy żebra w swojej paszczy” najprawdopodobniej odnoszą się do mięsożernego charakteru bestii i stanowią realistyczny obraz pożerania przez drapieżnika swej ofiary¹⁰, lub są aluzją do jakiejś anomalii w swoim wyglądzie, którą cechowała

⁶ Zob. L.F. Hartman – A.A. DiLella, *The Book of Daniel. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible; 23), New York 1978, s. 212; J.E. Goldingay, *Daniel* (Word Biblical Commentary; 30), Dallas 1989, s. 161-162; J.J. Collins, *Daniel*, s. 297; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 451-452.

⁷ Na temat symboliki niedźwiedzia, zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, s. 135-136; L. Ryken, i in. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery*, s. 30; A. Caquot, *dōb*, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 3, s. 70-71.

⁸ Tak uważa np. J.A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel* (The International Critical Commentary of the Holy Scriptures of the Old and New Testament), Edinburgh 1927, s. 288; M. Noth, *The Understanding of History in Old Testament Apocalyptic*, w: tenże, *The Laws in the Pentateuch and Other Essays*, Philadelphia 1967, s. 211; podobny obraz pojawia się w sztuce mezopotamskiej, zob. O. Weber, *Altorientalische Siegelbilder*, Leipzig 1920, nr 511.

⁹ Tak np. L. Waterman, *A Gloss on Darius the Mede in Daniel 7,5*, „Journal of Biblical Literature” 65 (1946), s. 59-61; L.F. Hartman – A.A. DiLella, *The Book of Daniel*, s. 212-213.

¹⁰ Zob. J.J. Collins, *Daniel*, s. 298.

się bestia¹¹. Ostatnie słowa w odniesieniu do drugiej bestii: „Podnieś się! Pożeraj wiele mięsa!” są być może aluzją, zgodnie z tradycją biblijną, do zdobycia Babilonu przez Medię (zob. Jr 51,11: „JHWH pobudza ducha królów Medii, bo Jego zamiar dotyczy zniszczenia Babilonu”). Generalnie, Media w Dn 7 jest ukazana jako bestia mająca nienasycony apetyt i dysząca chęcią zniszczenia¹².

Trzecia bestia (Dn 7,6)

*⁶ Po tym [wydarzeniu] patrzyłem,
a oto inna [bestia] jak lampart,
a na jej bokach były cztery skrzydła ptaka.
Bestia ta miała cztery głowy i władza została jej dana.*

Trzecia bestia jest identyfikowana z lampartem (פִּנְמָר [kinmar], „jak lampart”). Warto zauważyć, że aramejski termin נִמְרָ [nēmar] niekiedy tłumaczy się jako „lampart”, a nieraz jako „pantera”. Chociaż identyfikacja tego zwierzęcia jest sprawą drugorzędną, ponieważ bestia z wizji w Dn 7 jest tylko „podobna do” rzeczywistego zwierzęcia, to jednak słuszniejsza wydaje się sugestia, że raczej chodzi tu o lamparta (*felis pardus tullianus*), który występował w Azji Mniejszej, Syrii, Palestynie i północnej Afryce, w przeciwieństwie do pantery pojawiającej się w Palestynie sporadycznie. Lampart pojawia się w ikonografii i literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu i Grecji, gdzie był łączony z sumeryjską boginią Inanna, asyryjską Isztar, hetycką Inar, a później z Kybele, Artemidą i Afrodytą. W tradycji biblijnej lampart jest często przedstawiany razem z lwem i ukazywany jako zwierzę niezwykle szybkie (Ha 1,8), zwinne i czyhające na swoją ofiarę (Oz 13,7; Jr 5,6)¹³.

W kontekście Księgi Daniela, zgodnie ze schematem czterech królestw, trzecia bestia symbolizuje Persję. Tradycja biblijna przypisuje Cyrusowi szybkość poruszania się (Iz 41,3; Dn 8,8). Trudno jednoznacznie stwierdzić, co oznacza wzmianka o „czterech skrzydłach ptaka” oraz „czterech głowach” (por. Ez 1,6, gdzie pojawiają się istoty, z których każda „miała cztery twarze i cztery skrzydła”). Najprawdopodobniej chodzi o czterech królów perskich, którzy są wspomniani w Dn 11,2¹⁴. Warto przy tym zauważyć, że w tradycji biblijnej znani są czterej królowie perscy: Cyrus, Aswerus (Kserkses), Artakserkses i Dariusz Pers (Neh 12,22). Być może cztery

¹¹ W babilońskim utworze *Šumma izbu*, który zawiera wykaz wróżb, wspomina się o anomalii polegającej na tym, że „płuca znajdują się w jego ustach”, zob. P.A. Porter, *Metaphors and Monsters: A Literary-Critical Study of Daniel 7 and 8* (ConB 20), Lund 1983, s. 17.

¹² Zob. R.M. Frank, *The Description of the 'Bear' in Dn 7,5*, „Catholic Biblical Quarterly” 21 (1959), s. 505-507; J.E. Goldingay, *Daniel*, s. 162-163; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 452-453.

¹³ Na temat symboliki lamparta, zob. L. Ryken, i in. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery*, s. 30; M.J. Mulder, נִמְרָ, *nāmēr*, leopard, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 9, s. 432-437; zob. też M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 453-454.

¹⁴ Tak uważają np. K. Marti, *Das Buch Daniel* (Handkommentar zum Alten Testament; 19), Tübingen 1901, s. 50; R.H. Charles, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, Oxford 1929, s. 178; L.F. Hartman – A.A. DiLella, *The Book of Daniel*, s. 213.

głowy i cztery skrzydła bestii symbolizują – oprócz królów – również cztery strony świata podkreślając uniwersalny zasięg imperium perskiego¹⁵. Na korzyść takiego rozumienia symboliki czterech głów i skrzydeł może wskazywać deklaracja Cyrusa skierowana do mieszkańców Babilonu, który mówi o sobie, że jest „królem czterech krańców ziemi” (tzw. *Cylinder Cyrusa*, ANET 316; COS 2.124). Jeśli ta sugestia jest słuszna, to symbolika trzeciej bestii miałaby charakter wielowarstwowy. Tylko w odniesieniu do trzeciej bestii autor Dn 7 stwierdza, że „została jej dana władza”, podobnie jak w Dn 2,39 o trzecim królestwie mówi się, że „będzie panować nad całą ziemią”. W obu przypadkach chodzi o Persję, zaś autor opowiadania w Dn 2 oraz wizji w Dn 7 bardzo trafnie podkreśla uniwersalny charakter imperium Achemenuidów, które nie miało dotąd sobie równego pod względem zasięgu terytorialnego i wchodzących w jego skład różnych ludów¹⁶.

Czwarta bestia (Dn 7,7-8)

⁷ *Po tym [wydarzeniu] zobaczyłem w wizjach nocnych:
a oto bestia czwarta, straszna i przerażająca,
o nadzwyczajnej sile.
[Miała] ona wielkie zęby z żelaza, pożerała i miażdżyła,
a resztę deptała swoimi stopami.
Różniła się ona od wszystkich bestii, które były poprzednio.
Miała ona dziesięć rogów.*

⁸ *Gdy przypatrywałem się rogom,
oto inny mały róg wyrósł między nimi
i trzy spośród pierwszych rogów zostały przed nim wyrwane.
I oto: w tym jednym rogu były oczy podobne do oczu człowieka
i usta mówiące wielkie [rzeczy].*

Czwarta bestia – określona jako „straszna i przerażająca, o nadzwyczajnej sile” – nie jest identyfikowana z żadnym konkretnym zwierzęciem, ale w opisie jej wyglądu pojawiają się elementy symboliki teriomorficznej, mianowicie zęby, stopy, rogi. Niektórzy uczeni wskazując na wzmiankę o tym, że bestia „deptała swoimi stopami” sądzą, iż chodzi tu być może o słonia, który był wykorzystywany w walce, zarówno przez Aleksandra jak i przez Seleucydów¹⁷. Słuszniejszym wydaje się jednak przypuszczenie, że brak identyfikacji czwartej bestii z konkretnym zwierzęciem w zamysle autora Dn 7 jeszcze bardziej podkreśla jej odrębność od pozostałych trzech.

W opisie czwartej bestii uwypukla się niszczycielski charakter jej działania, w czym przewyższa wszystkie ukazane wcześniej bestie. Autor Dn 7 wyraża tę myśl przez podkreślenie różnic między czwartą bestią a trzema poprzednimi. Po pierw-

¹⁵ Zob. J.A. Montgomery, *The Book of Daniel*, s. 290; J.J. Collins, *Daniel*, s. 298.

¹⁶ Zob. M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 453-454.

¹⁷ Zob. J.E. Goldingay, *Daniel*, s. 163; U. Staub, *Das Tier mit den Hörnern: Ein Beitrag zu Dan 7,7f*, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie“ 25 (1978), s. 382-396.

sze, bestia posiada „wielkie zęby z żelaza”, którymi pożerała i miażdżyła wszystko, co symbolizuje siłę, z jaką dokonuje ona dzieła zniszczenia. Po drugie, czwarta bestia miała „dziesięć rogów”. Na całym starożytnym Bliskim Wschodzie rogi są symbolem siły. W ikonografii często przedstawia się bóstwa i władców z rogami jako atrybutem ich władzy, majestatu i potęgi (zob. np. ANEP 475; 477; 493; 513-515; 525-526; 544-545; 567; 573; AOB 318; 378; 381). Podobnie w tradycji biblijnej rogi jako symbol siły, potęgi i zwycięstwa (np. Ps 92,11; 132,17; Ez 29,21; Łk 1,69), często są łączone z tematyką królewską. Rogi mogą odnosić się zarówno do sił dobra, jak i zła. Niekiedy są obrazem majestatu i potęgi Boga (np. Ha 3,4; 2 Sm 22,3), a nieraz symbolizują wrogie narody, które „rozproszyły Judę, Izraela i Jerozolimę” (Za 2,1-4). O rogach symbolizujących siłę i potęgę jest również mowa w zwojach qumrańskich, gdzie w *Regule błogosławieństw* w formie życzenia pojawiają się – w jednym z błogosławieństw odnoszącym się do księcia zgromadzenia – następujące słowa: „Niech ci uczyni rogi z żelaza i kopyta z brązu” (1QSb 5,26)¹⁸. W Dn 7,7-8 dziesięć rogów bestii symbolizuje wielką moc, która jest niszczycielska i gwałtowna.

W kontekście Księgi Daniela, zgodnie ze schematem czterech królestw, ostatnia bestia symbolizuje Grecję, a ściślej imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców, zwłaszcza władców z dynastii Seleucydów. Wspomniany w w. 8 „inny mały róg” symbolizuje Antiocha IV Epifanesa, zaś wzmianka o tym, że był „mały” (aram. *zē ‘êr*) nabiera tutaj znaczenia lekceważącego, a nawet pogardliwego. W opisie „małego rogu” (w. 8) uwypukla się jego agresywność skierowaną przeciwko pozostałym rogom (tj. poprzednim władcom), co wskazuje na trudną sytuację, w której Antioch objął tron. W dalszej części Dn 7 jest mowa o tym, że prowadził on wojnę z Bogiem i „świętymi Najwyższego”, co odnosi się do zbezczeszczenia Świątyni i prześladowań wszczętych przez Antiocha Epifanesa (Dn 7,19-26). W odniesieniu do „małego rogu” podkreśla się jego ludzkie cechy. Wzmianka o oczach wyraża agresywność, pychę i arogancję (zob. Iz 2,11; 5,15; Ps 101,5; zob. też Iz 10,12; Ps 18,28; Prz 6,17; 21,4; 30,13). Wyrażenie „usta mówiące wielkie rzeczy” jest określeniem aroganckiego i pełnego pychy sposobu mówienia (zob. Dn 11,36; por. Ps 12,4; Ab 1,12). W tradycji biblijnej mówienie „wielkich rzeczy” jest eufemizmem na określenie bluźnierstwa, co zostało uwydatnione w Ap 13,5, gdzie w nawiązującej do Dn 7 wizji bestii wychodzącej z morza jest mowa o tym, że bestii zostały dane „usta mówiące wielkie [rzeczy] i bluźnierstwa”. Autor 1 Mch 1,24 w odniesieniu do Antiocha Epifanesa stwierdza, że „przemawiał z wielką arogancją”¹⁹.

¹⁸ Na temat symboliki rogów, zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, s. 201-203; S. Niditch, *The Symbolic Vision in Biblical Tradition* (Harvard Semitic Monographs; 30), Chico 1983, s. 122-124; P.A. Porter, *Metaphors and Monsters*, s. 64-69; B. Kedar-Kopfstein, קרן qeren, horn, etc., w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 13, s. 167-174; zob. też M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 455-456.

¹⁹ Zob. S. Morenz, *Das Tier mit den Hörnern*, s. 151-154; U. Staub, *Das Tier mit den Hörnern*, s. 351-397; L.F. Hartman – A.A. DiLella, *The Book of Daniel*, s. 213-217; J.E. Goldingay, *Daniel*, s. 163-

1.2. Hebrajska wizja w Dn 8

W wizji Dn 8 symbolika teriomorficzna pojawia się w kontekście opisu wydarzeń historycznych i władców ziemskich imperiów.

Baran (Dn 8,3-4)

³ *Podniosłem moje oczy i zobaczyłem,
a oto jakiś baran stał nad kanałem.*

Miał on dwa rogi.

Te dwa rogi były wysokie,

jeden wyższy od drugiego, a wyższy wyrósł później.

⁴ *Zobaczyłem tego barana bodącego*

w stronę wschodu, w stronę zachodu, w stronę północy i w stronę południa (...)

Na starożytnym Bliskim Wschodzie baran był uważany za symbol siły i żywotności, stąd często łączono go z tematyką królewską, gdzie symbolizował przywódców, królów, a nawet bóstwa. W tradycji biblijnej Izraela przedstawia się jako owce i barany (np. Ez 34). W *Peszerze do Księgi Psalmów* z Qumran termin „owce” oznacza przywódców wspólnoty (4QpPs 37,3.5-7). W Nowym Testamencie „baranek” jest określeniem Jezusa (np. J 1,29; Ap 5,6.12-13; 6,1; 7,17; 14,1; 17,14; 21,22-23)²⁰.

W interpretacji wizji stwierdza się, że baran mający dwa rogi symbolizuje królów Medów i Persów (Dn 8,20), a w szerszym znaczeniu jest symbolem imperium medyjsko-perskiego. Taką identyfikację potwierdza też starożytna astrologia. W jednym z zachowanych fragmentarycznie tekstów pochodzącym z I w. po Chr. i przedstawiającym listę znaków zodiakalnych odpowiadającym poszczególnym królestwom, znak zodiakalny Barana odpowiada Persji²¹.

Baran miał „dwa rogi”, z których pierwszy był mniejszy od późniejszego. W świetle interpretacji (w. 20) opis rogów symbolizujących królów Medów i Persów przedstawia najpierw pojawienie się mniejszego rogu (tj. królowie Medów), a następnie wyższego (tj. królowie Persów), co odpowiada zarówno schematowi czterech królestw występującemu w Księdze Daniela (Babilon, Media, Persja, Grecja), jak i faktom historycznym. Państwo medyjskie było wcześniejsze i odznaczało się znacznie mniejszą potęgą niż imperium perskie. Wydaje się, że rogi barana nie oznaczają tutaj konkretnych królów, ale odnoszą się ogólnie do władców imperium medyjsko-perskiego. Autor wizji w Dn 8,3-4 przedstawia skrótowo historię impe-

164; J.J. Collins, *Daniel*, s. 299; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 455-456.

²⁰ Na temat symboliki barana, zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, s. 21-24; P.A. Porter, *Metaphors and Monsters*, s. 61-120

²¹ Zob. M. Delcor, *Le Livre de Daniel* (Sources Bibliques; 4), Paris 1971, s. 170; A. Lacocque, *The Book of Daniel*, tł. D. Pellauer, Atlanta 1979, s. 160; J.J. Collins, *Daniel*, s. 330; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 521; warto zauważyć, że historyk rzymski Ammian (IV w. po Chr.) mówi o tym, że perski król Szapur II z dynastii Sasanidów (309-379 po Chr.) nosił złotą głowię barana jako diadem, gdy marseerował ze swoją armią (*Rerum gestarum*, 10,1).

rium, a więc jego początki, ekspansję i wzrost potęgi, a następnie upadek²².

Kozioł (Dn 8,5-9)

⁵ *Ja zaś zastanawiałem się,
i oto przyszedł koziół z zachodu nad całą powierzchnię ziemi,
nie dotykając ziemi.*

Kozioł ten miał okazały róg między swymi oczami.

⁶ *I przyszedł on aż do barana mającego dwa rogi,
którego widziałem stojącego nad kanałem.*

Pobiegł do niego z wściekłością swej siły.

⁷ *I zobaczyłem go, że dopadł do barana i znęcał się nad nim.*

Uderzył barana i złamał oba jego rogi.

Baran zaś nie miał siły, aby mu się przeciwstawić.

Powalił go na ziemię, podeptał go

i nie miał baran wybawiciela z jego mocy.

⁸ *Kozioł stawał się bardzo potężny,*

lecz gdy był w pełni sił, został złamany wielki róg.

W jego miejsce wyrosły cztery okazałe [rogi],

ku czterem wiatrom niebios.

⁹ *Z jednego z nich wyszedł jeden mały róg*

i rósł bardzo ku południowi, ku wschodowi i ku wspanialej [ziemi].

Kozioł jest określony jako צפיר הָעֵימָּוּת [*cěfir hā'izzîm*], dosł. „koziół kozłów”. W Biblii Hebrajskiej na określenie kozła używa się zwykle słowa עֲתוּד [*attûd*], które występuje zawsze w liczbie mnogiej, zarówno w odniesieniu do kozłów (r. męski), jak i do kóz (r. żeński). W tradycji biblijnej kozioł עֲתוּד [*attûd*] jest często symbolem księcia lub przywódcy (zob. Iz 14,9; Ez 34,17; Za 10,3). Być może autor wizji w Dn 8, wprowadzając słowo צפיר [*cāfir*] na określenie kozła, nawiązał do podobnie brzmiącego słowa שַׁעִיר [*śā'îr*], „włosy; kudły; kozioł (kudłaty)”, które posiada również konotacje o charakterze demonicznym, stając się określeniem demonów charakteryzujących się kudłatym wyglądem, tj. czegoś w rodzaju satyrów (zob. Kpł 17,7; Iz 13,21; 34,14; 2 Krl 23,8; 2 Krn 11,15). Według interpretacji wizji (Dn 8,21), „koziół kudłaty” symbolizuje królestwo Jawanu, natomiast „wielki róg” jest symbolem pierwszego króla. Kozioł reprezentuje Grecję, a ściślej imperium Aleksandra Macedońskiego oraz jego następców, zwłaszcza Seleucydów. Taką identyfikację potwierdza też astrologia. We wspomnianym już tekście z I w. po Chr. przedstawiającym listę znaków zodiakalnych, które odpowiadają poszczególnym królestwom, znak zodiakalny Koziorożca odpowiada Syrii, co może nawiązywać do rogatego

²² Zob. L.F. Hartman – A.A. DiLella, *The Book of Daniel*, s. 233-234; J.E. Goldingay, *Daniel*, s. 208-209; J.J. Collins, *Daniel*, s. 329-330; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 521-523; zob. też H. Gzella, *Cosmic Battle and Political Conflict: Studies in Verbal Syntax and Contextual Interpretation of Daniel 8* (Biblica et Orientalia; 47), Roma 2003, s. 91-102.

kozła z wizji Dn 8. Najprawdopodobniej autor wizji wybierając kozła jako symbol Grecji patrzył na całe imperium Aleksandra z perspektywy dynastii Seleucydów. W kontekście demonicznych konotacji występujących w symbolice kozła, warto mieć również na uwadze źródła perskie, gdzie o Grekach, a ściślej o Macedończykach, mówi się jako o „demonach mających rozwichrzone włosy” (*Zand-i Wahman Jaszt*, 1,11; 3,29)²³.

Wzmianka o tym, że kozioł przybył „nie dotykając ziemi”, jest metaforycznym określeniem szybkiego działania (por. Iz 41,3; Ha 1,6-8), co zgadza się z faktami historycznymi, ponieważ Aleksander Macedoński w ciągu niecałych czterech lat (334-331 przed Chr.) zdołał podporządkować sobie całe imperium perskie. Atak kozła wymierzony przeciwko baranowi jest opisany w bardzo obrazowy sposób, podkreślający nie tylko szybkość militarnych działań w podboju imperium perskiego przez Aleksandra, ale również bezwzględność i brutalność: „kozioł dopadł do barana i znęcał się nad nim (...), powalił go na ziemię i podeptał go” (w. 7; por. działalność czwartej bestii w Dn 7,7). Słowa: „został złamany wielki róg” odnoszą się do śmierci Aleksandra (czerwiec 323 roku) w wieku 33 lat, co położyło kres dalszym planom podbojów²⁴.

„Cztery rogi”, które wyrosły na miejscu pierwszego, oznaczają następców Aleksandra. Trudno jednoznacznie stwierdzić, jakich konkretnych władców symbolizują cztery rogi, ponieważ rywalizacja o tron po śmierci Aleksandra Macedońskiego trwała wiele lat i zanim doszło do powstania czterech państw hellenistycznych, uczestniczyli w niej zarówno bezpośredni następcy Aleksandra (tj. diadochowie), jak i ich potomkowie (tj. epigonowie). Być może autor wizji w Dn 8 ma na myśli czterech królów, którzy stali się władcami czterech państw po tzw. czwartej wojnie diadochów (302-301 przed Chr.): Ptolemeusza Lagosa, Seleukosa Nikatora, Lizymacha i Kassandra. W rezultacie długoletnich wojen do największego znaczenia doszły dwa państwa, mianowicie państwo Lagidów w Egipcie, Fenicji, Palestynie i Cyprze oraz państwo Seleucydów w Syrii, wschodniej części Azji Mniejszej, Mezopotamii i Persji. Pojawienie się „małego rogu” (w. 9) – wyraźnie nawiązując do Dn 7 – odnosi się do Antiocha IV Epifanesa, władcy z dynastii Seleucydów. Wzmianka o tym, że „mały róg rósł ku południowi, ku wschodowi i ku wspaniałej ziemi” nawiązuje do kampanii militarnych prowadzonych przez Antiocha przeciwko Egipcjowi („połu-

²³ Zob. J.J. Collins, *Daniel*, s. 331; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 524; B. Janowski, *Satyrs*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn, i in., Leiden 1999, s. 732-733; zob. także P. Maiberger, עֲתוּדָא 'attūd, goat, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 11, s. 452-455; L. Ryken, i in. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery*, s. 28.

²⁴ Zob. J. Steinmann, *Daniel. Texte français, introduction et commentaires*, Paris-Bruges 1961, s. 97; L.F. Hartman – A.A. DiLella, *The Book of Daniel*, s. 235; A. Lacocque, *The Book of Daniel*, s. 160-161; H. Gzella, *Cosmic Battle and Political Conflict*, s. 102-111; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 524-526; zob. też R.D. Milns, *Alexander the Great (person)*, w: *Anchor Bible Dictionary*, t. 1, s. 146-150.

dnie”), Partom („wschód”) oraz Judei („wspaniała ziemia”)²⁵.

2. Symbolika teriomorficzna w *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 85-90)

Apokalipsa zwierząt (1 Hen 85-90) jest pismem należącym do tradycji henochicznej, której ostateczna redakcja jest datowana na lata 165-163 przed Chr., na co wskazują liczne aluzje do wydarzeń z czasów machabejskich. Pismo pochodzi więc z tego samego okresu, w którym dokonano ostatecznej redakcji Księgi Daniela. Treścią *Apokalipsy zwierząt* jest alegoryczny opis historii świata od stworzenia do czasów machabejskich oraz wydarzenia czasów ostatecznych. Wszystkie postacie ludzkie są przedstawiane jako zwierzęta, istoty niebiańskie jako ludzie, a Bóg jest ukazywany jako „Pan owiec”. Symbolika teriomorficzna w *Apokalipsie zwierząt* – podobnie jak w Księdze Daniela – ma charakter historyczno-polityczny, ponieważ wszystkie zwierzęta symbolizują zarówno królestwa i ich mieszkańców (Izrael, narody pogańskie), jak i poszczególnych ludzi (np. królowie, przywódcy). Ogólnie można stwierdzić, że pierwsi ludzie (tj. Adam, Ewa), patriarchowie oraz Izrael są ukazywani jako zwierzęta domowe (byki, krowy, owce, barany), natomiast narody pogańskie są przedstawiane jako różnego rodzaju dzikie zwierzęta i ptaki.

2.1. Byki, krowy jako symbol Adama, Ewy i patriarchów

W *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 85) znajduje się – paralelny do Rdz 2-4 – opis dziejów pierwszych ludzi, a więc Adama i Ewy, a następnie ich potomków, którzy są przedstawieni jako byki i cielaki oraz krowy i jałówki.

Tekst 1 Hen 85,3-10:

³ (...) *I oto, wyszedł z ziemi byk, i ten byk był biały. = ADAM*

A potem wyszła jałówka, = EWA
i z niej wyszły dwa cielaki, = Kain i Abel

jeden z nich był czarny, a drugi czerwony.

⁴ *I czarny cielak zaatakował czerwonego,*
i ścigał go na ziemi,
a odtąd nie mogłem zobaczyć czerwonego cielaka.

²⁵ Zob. J.A. Montgomery, *The Book of Daniel*, s. 332; L.F. Hartman – A.A. DiLella, *The Book of Daniel*, s. 235-236; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 526- 534; H. Gzella, *Cosmic Battle and Political Conflict*, s. 111-120; zob. też J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1998, s. 233-237.

⁵ *Lecz czarny cielak urósł i poszła z nim jałówka. = Kain, jego żona
I zobaczyłem, że wyszło z niej wiele cielaków. = potomstwo Kaina
Były one takie same jak on i poszły za nim.*

⁶ *I pierwsza krowa opuściła pierwszego byka, = EWA, ADAM
szukała ona czerwonego cielaka, ale nie znalazła = Abel
go.*

I bardzo płakała z tego powodu, i ciągle go szukała.

⁷ *I zobaczyłem, jak ten pierwszy byk podszedł do niej, = ADAM, jego żona*

i uspokoił ją, tak że odtąd już nie płakała.

⁸ *Potem urodziła innego białego byka, = SET
i jeszcze potem urodziła wiele byków i czarnych krów. = potomstwo Adama i Ewy*

⁹ *I w moim śnie ujrzałem, = SET
że biały byk rósł i stał się dużym białym bykiem, = potomstwo Seta
i wyszło z niego wiele białego bydła,
które były podobne do niego.*

¹⁰ *I one zaczęły rodzić wiele białego bydła, = Setyci
które były podobne jedno do drugiego.*

Adam jest ukazany jako „biały byk” (w. 3) oraz „pierwszy byk” (w. 6-7), zaś Ewę symbolizuje „jałówka” (w. 3) i „pierwsza krowa” (w. 6). Ich synowie, tj. Kain i Abel, są przedstawieni jako „dwa cielaki”, z których Kain jest „cielakiem czarnym”, natomiast Abel jest ukazany jako „cielak czerwony” (1 Hen 85,4; = Rdz 4,1-16). W 1 Hen 85,5 autor ukazuje Kaina jako „czarnego cielaka”, jego żonę (według Jub 4,1: Awan) jako „jałówkę”, a ich potomstwo jako „wiele cielaków” (= Rdz 4,17-24). W 1 Hen 85,6-8 znajduje się opis bólu i żalu, jaki odczuwa Ewa po stracie Abla, a następnie jest mowa o urodzeniu przez Ewę „innego białego byka”, którym jest Set (= Rdz 4,25), jak też kolejnych dzieci, którą są ukazane jako wielka liczba „byków” i „krów”. Wprawdzie w Rdz 4,25-26 mówi się jedynie o urodzeniu przez Ewę syna, któremu nadano imię Set, a ten zrodził z kolei Enosza, to jednak w genealogii potomków Adama pojawia się stwierdzenie: „A po urodzeniu się Seta żył Adam osiemset lat i miał synów oraz córki” (Rdz 5,4). Ukazanie potomstwa Adama i Ewy jako czarnego i białego bydła uwydatnia kontrast istniejący pomiędzy potomkami

Kaina (= czarne byki i krowy) i Seta (= białe byki i krowy)²⁶.

W dalszym opisie historii ludzkości kolejni patriarchowie są ukazywani jako byki. Noe, podobnie jak Adam, jest białym bykiem, tak samo bykami są jego synowie, mianowicie Sem, Cham i Jafet (1 Hen 89,1.9). Białymi bykami są Abraham i Izaak (1 Hen 89,10-11), ale Jakub zostaje ukazany jako owca / baran, co uwypukla przejście od okresu patriarchów do czasów historycznego Izraela (= owce). Z białego byka (= Izaak) rodzi się biała owca / biały baran (= Jakub) stając się bezpośrednim przodkiem narodu Izraela ukazanego jako stado owiec (1 Hen 89,12).

^{89,1} (...) Urodził się bykiem, = NOE

ale stał się człowiekiem.

Wybudował dla siebie wielki statek,

i zamieszkał w nim.

Razem z nim zamieszkały na tym statku trzy byki. = Sem, Cham, Jafet

^{89,10} (...) *I narodził się biały byk wśród* = ABRAHAM

nich (tj. dzikich zwierząt).

^{89,11} (...) *ten biały byk zrodził dzikiego osła* = ABRAHAM, Izmael

i białego byka. = IZAAK

i dzikie osły rozmnożyły się. = potomstwo Izmaela

^{89,12} *I ten byk, który zrodził się z niego,* = IZAAK

zrodził czarnego dzika i białego barana. = Ezaw, JAKUB

Czarny dzik zrodził wiele dzików, = potomstwo Ezawa

a baran zrodził dwanaście baranków (...) = JABUB, jego 12

synów

^{89,14} *I baran wziął baranki, aby z nim mieszkały,* = JAKUB w Egipcie

i pasły się z nim wśród hien,

i rozmnożyły się,

i stały się licznym stadem owiec. = IZRAEL (jako naród)

²⁶ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse of 1 Enoch*, (Society of Biblical Literature. Early Judaism and Its Literature; 4), Atlanta 1993, s. 223-230; D.C. Olson, *A New Reading of the Animal Apocalypse of 1 Enoch: 'All Nations Shall be Blessed'* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha; 24), Leiden 2013, s. 148-150; zob. także L. Fusella, *Libro di Enoc (Enoc etiopico)*, w: *Apocrifi dell'Antico Testamento* (Religioni e miti. Collezione di testi e studi, nuova serie; 16), t. 1, red. P. Sacchi, Milano 2001, s. 193-194; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1-36; 81-108* (Hermeneia) Minneapolis 2001, s. 370-372.

Na całym starożytnym Wschodzie byk / cielak (tj. młody byk) był symbolem siły, potęgi i płodności. W ikonografii i literaturze często łączono go z bóstwami, między innymi sumeryjski Enlil był ukazywany jako „bóg z rogami”, w Egipcie Apis, święty byk z Memfis, reprezentował Ptaha i Atuma, zaś w Kanaanie był manifestacją Ela i Baala. Motyw byka był również często wykorzystywany w ideologii królewskiej, gdzie symbolizował wzajemną relację istniejącą między królem a bóstwem, wyrażając myśl o boskim pochodzeniu władzy sprawowanej przez króla, który był reprezentantem bóstwa na ziemi. Byk odgrywał ważną rolę w religijnej symbolice biblijnej. W kompleksie świątynnym Salomona byki w liczbie dwunastu, podzielone na grupy zwrócone głowami w cztery strony świata, stanowiły podstawę basenu z wodą, tzw. „miedzianego morza” (1 Krl 7,25), co było kosmicznym symbolem ukazującym cały wszechświat (cztery strony świata, cztery pory roku), jak i znakiem zwycięstwa Boga nad siłami chaosu, które symbolizowała woda. Posąg cielca uczynionego ze złota przez Aarona na prośbę ludu (Wj 32,1-2), który miał wyobrażać JHWH, w rzeczywistości nie był wyrazem odstępstwa, ale złamaniem zakazu sporządzania jakichkolwiek podobizn Boga. Podobnie Jeroboam ustanowił w Dan i Betel, dwóch sanktuariach Królestwa Północnego (tj. Izraela), posągi młodych byków mających wyobrażać JHWH (zob. 1 Krl 12,28-29), lub – co jest bardziej prawdopodobne – były one postrzegane jako piedestał niewidzialnego Boga²⁷.

2.2. Owce jako symbol Izraela

W *Apokalipsie zwierząt* Izrael jest zawsze przedstawiany jako stado owiec. Wydaje się, że autor w symbolice owiec uwypukla w dwojaki sposób kontrast istniejący pomiędzy Izraelem a narodami pogańskimi, które są przedstawiane jako różnego rodzaju dzikie zwierzęta i ptaki. Po pierwsze, owce należą do zwierząt czystych, podczas gdy zwierzęta i ptaki reprezentujące pogan są w tradycji biblijnej zaliczane do nieczystych (Kpł 11,1-31, Pwt 14,3-20). Po drugie, owce są zwierzętami domowymi, natomiast narody pogańskie reprezentują dzikie zwierzęta i ptaki, co więcej, w większości stanowią one drapieżniki, które bezpośrednio zagrażają owcom. To, że owce są zwierzętami czystymi, może symbolizować ich uznanie ze strony Boga, zaś udomowienie wyraża ich szczególną relację do Boga. Innymi słowy, owce otrzymują ochronę, opiekę i pokarm od Boga w zamian za uznanie nad sobą Boga i posłuszeństwo Jego rozkazom. Symbolika owiec jest częstą metaforą Izraela w tradycji biblijnej (np. Ps 74,1; 79,13; 95,7; Iz 53,6; Jr 50,6; Ez 34; Za 13,7)²⁸.

Niekiedy w *Apokalipsie zwierząt* pojawiają się „ślepe owce” symbolizujące nie-

²⁷ Na temat symboliki byka (i krowy), zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, s. 28-29; L. Ryken, i in. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery*, s. 132; zob. także H. Ringgren, 'ēgel, calf, etc., w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 10, s. 446-450; H.-J. Zobel, šôr, ox, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 14, s. 549-552.

²⁸ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 28-29; G.W.E. Nickelsburg, *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah: A Historical and Literary Introduction*, Minneapolis 2005, s. 84.

wiarych Izraelitów w różnych okresach historii narodu wybranego, między innymi w czasach podzielonej monarchii (1 Hen 89,54), w okresie perskim (1 Hen 89,74), w epoce Seleucydów (1 Hen 90,7), w czasach ostatecznych, gdy zostaną uznane za winne i zgładzone (1 Hen 90,26-27) oraz „dzikie owce” (1 Hen 90,16), które reprezentują apostatów z czasów machabejskich, tj. zhellenizowanych Żydów, którzy nie tylko przyjęli grecki sposób życia, ale również współpracowali z poganami i włączyli się do walki przeciwko Judzie Machabeuszowi²⁹.

2.3. Dzikie zwierzęta i ptaki jako symbol narodów pogańskich

W *Apokalipsie zwierząt* dzikie zwierzęta i ptaki symbolizują narody pogańskie, które na przestrzeni dziejów Izraela uciskały i prześladowały naród wybrany. Lista drapieżnych zwierząt i ptaków reprezentujących wrogie wobec Izraela siły pojawia się między innymi w 1 Hen 89,10-11:

¹⁰ *Zaczęli płodzić dzikie zwierzęta i ptaki,
tak że wyrosły z nich różnego rodzaju lwy, tygrysy, wilki, psy,
hieny, dziki, lisy, świnie, sokoły, orły, kanie, sępy i kruki.*

¹¹ (...) *zrodził dzikiego osła (...) i dzikie osły rozmnożyły się.*

¹² (...) *zrodził czarnego dzika (...), który zrodził wiele dzików.*

Chociaż ogólna wymowa symboliki „dzikich zwierząt i ptaków” jest zrozumiała, ponieważ odnosi się do kolejnych królestw, imperiów i narodów zagrażających Izraelowi w ciągu jego historii, to jednak dokładna identyfikacja poszczególnych rodzajów zwierząt i ptaków jest trudna do ustalenia.

Tylko w odniesieniu do niektórych zwierząt identyfikacja jest raczej pewna. Dziaki osioł jest symbolem Izmaela (1 Hen 89,11; por. Rdz 16,12, gdzie Izmael jest nazwany „dzikim osłem”), natomiast dzikie osły reprezentują jego potomków, a więc Izmaelitów i Madianitów (1 Hen 89,13 = Rdz 37,28; 1 Hen 89,16 = Wj 2,15). Dzik symbolizuje Ezawa (1 Hen 89,12), natomiast zrodzone z niego dziki można identyfikować jako potomków Ezawa, a więc Edomitów i Amalekitów (zob. Rdz 36,15-19). Hieny³⁰ reprezentują Egipcjan (= niewola oraz ucieczka z Egiptu). Psy są symbolem Filistynów (zob. 1 Hen 89,47, gdzie jest mowa o tym, że psy zabiły barana, który reprezentuje Saula, por. 1 Sm 31; 1 Krn 10). Lisy najprawdopodobniej symbolizują Ammonitów. W 1 Hen 89,42 stwierdza się, że „psy, lisy i dziki zaczęły pożerać owce”, co odnosi się do okresu począwszy od czasów sędziów aż do panowania Saula, w którym głównymi wrogami Izraelitów byli Filistyni, Amalekici i Ammonici.

²⁹ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 380-381; M. Parchem, *Motyw wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)*, w: *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* (Analecta Biblica Lublinensia; 6), red. M.S. Wróbel, Lublin 2010, s. 92; zob. także J.C. VanderKam, *Open and Closed Eyes in the Animal Apocalypse (1 Enoch 85-90)*, w: *The Idea of Biblical Interpretation: Essays in Honor of James L. Kugel* (Journal for the Study of Judaism. Supplement Series; 83), red. H. Najman – J.H. Newman, Leiden 2004, s. 279-292.

³⁰ „Hieny” pojawiają się w tekście etiopskim, natomiast w zachowanym tekście aramejskim z Qumran zamiast „hien” występują „niedźwiedzie” (4Q206 frag. 4, kol. 2, linia 17 oraz kol. 3, linia 14).

Ponieważ psy symbolizują Filistynów, zaś dziki Edomitów i Amalekitów, to można przypuszczać, że lisy reprezentują Ammonitów. Należy zauważyć, że Ammonici są potomkami Lota, podobnie jak Moabici (zob. Rdz 19,37-38). Wydaje się więc uzasadnione przypuszczenie, że lisy reprezentują również Moabitów. Warto zauważyć, że Moabici byli wrogami w czasie panowania Dawida i w okresie podzielonej monarchii, a w *Apokalipsie zwierząt* wspomina się o lisach jako wrogach Dawida (1 Hen 89,49) oraz Judy (1 Hen 89,55). Lwy najprawdopodobniej symbolizują Babilończyków, ponieważ autor *Apokalipsy zwierząt* mówi o lwach, w których moc wpadły owce (1 Hen 89,56) oraz przewodziły zniszczeniu domu (1 Hen 89,65-66), co bez wątpienia odnosi się do zdobycia i zburzenia Jerozolimy oraz uprowadzenia mieszkańców Judy do niewoli babilońskiej (por. 2 Krl 24; 2 Krn 36,19-22)³¹.

Trudności w identyfikacji – podobnie jak w przypadku dzikich zwierząt – pojawiają się również w odniesieniu do ptaków. Generalnie symbolika różnego rodzaju drapieżnych ptaków odnosi się do okresu greckiej dominacji, która rozpoczęła się po podboju Bliskiego Wschodu przez Aleksandra Macedońskiego. Słuszna wydaje się opinia, według której drapieżne ptaki symbolizują dynastie greckie, które panowały nad Judą. Z tego powodu, że autor *Apokalipsy zwierząt* stwierdza, że orły „przewodziły wszystkim ptakom” (1 Hen 90,2), a gdy wymienia się poszczególne rodzaje ptaków, są one zawsze na pierwszym miejscu (1 Hen 90,2.11.13.16), można przypuszczać, że orły reprezentują greckich przywódców, a mianowicie następców Aleksandra Macedońskiego. W 1 Hen 90,13 „kanie” symbolizują Ptolemeuszy, natomiast „kruki” reprezentują Seleucydów. Można przypuszczać, że dowódców macedońskich reprezentują również sępy, ponieważ zawsze występują one w zwrocie „orły i sępy”. Nie jest wykluczone, że „sępy” mogą symbolizować Idumejczyków, którzy stanowili zagrożenie dla wojsk Judy Machabeusza³². Bez względu jednak na identyfikację poszczególnych rodzajów drapieżnych ptaków, można stwierdzić, że wszystkie one symbolizują wrogie siły w ostatnim okresie historii, będącym również początkiem czasów eschatologicznych, a są nimi następcy Aleksandra Macedońskiego, a więc Ptolemeusze i Seleucydzi, przy czym ci ostatni są przedstawieni jako najgorsi i najokrutniejsi spośród wszystkich swoich poprzedników (zob. 1 Hen 90,17).

³¹ Wśród uczonych nie ma zgodności w odniesieniu do szczegółowej identyfikacji dzikich zwierząt, zob. różne opinie np. R.H. Charles, *Book of Enoch*, w: *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, t. 2, s. 191-192, 195, 199, 202, 205; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 32-36; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 358; D.C. Olson, *A New Reading of the Animal Apocalypse of 1 Enoch*, s. 121-129.

³² Zob. R.H. Charles, *Book of Enoch*, s. 257; M. Black, *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha; 7) Leiden 1985, s. 274; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 345, 359-360; D.C. Olson, *A New Reading of the Animal Apocalypse of 1 Enoch*, s. 136-143; M. Parchem, *Motywy wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)*, s. 91-92.

3. Symbolika teriomorficzna w *Czwartej Księdze Ezdrasza* (4 Ezd 11-12)

W *Czwartej Księdze Ezdrasza* symbolika teriomorficzna pojawia się w wizji orła i lwa (4 Ezd 11-12), w której autor opisuje czwarte, tj. ostatnie, królestwo światowe. W 4 Ezd – podobnie jak w *Księdze Daniela* (Dn 2 i 7) – historia jest ujmowana w tzw. schemacie czterech królestw (zob. 4 Ezd 12,11), przy czym autor 4 Ezd skupia się wyłącznie na ostatnim królestwie, ukazując jego kolejnych władców oraz dzieje zakończone całkowitym i ostatecznym zniszczeniem. Orzeł reprezentuje imperium rzymskie i jego poszczególnych władców, natomiast lew symbolizuje Mesjasza. Podobnie jak w *Księdze Daniela* i *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 85-90), symbolika teriomorficzna wykorzystana w 4 Ezd 11-12 ma charakter historyczno-polityczny, ponieważ odnosi się do wydarzeń historycznych na ziemi ukazanych w perspektywie eschatologicznej.

3.1. Orzeł jako symbol „ostatniego królestwa”, tj. Rzymu

Opis ostatniego królestwa, którym jest imperium rzymskie, znajduje się w 4 Ezd 11,1-35. Autor wizji przedstawia jego dzieje, potęgę, panowanie nad całym światem, jak również poszczególnych władców, którzy są ukazani jako skrzydła i głowy.

Tekst 4 Ezd 11,1-35:

¹ *Podczas drugiej nocy miałem sen. Oto z morza wychodził orzeł, który miał dwanaście upierzonych skrzydeł i trzy głowy.* ² *Widziałem, że rozpościera on swoje skrzydła na całą ziemię i wszystkie wiatry nieba wiały na niego i chmury wokół niego się gromadziły.* ³ *Widziałem także, że z jego skrzydeł wyrastały skrzydła przeciwstawne i obracały się one w małe i drobne piórka.* ⁴ *Ale jego głowy spały spokojnie; głowa środkowa była większa od innych głów, ale i ona spała wraz z nimi.* ⁵ *Potem widziałem orła latającego w swoim pierzu i królującego nad ziemią i nad tymi, którzy na niej mieszkają.* ⁶ *I widziałem, jak wszystko pod niebem było mu poddane i nikt mu się nie sprzeciwiał, ani jedno stworzenie, które jest na ziemi.* ⁷ *I oto orzeł powstał i powiedział swoim piórom te słowa:* ⁸ „Nie czuwajcie równocześnie wszystkie razem, każde niech śpi na swoim miejscu, a czuwa w oznaczonym czasie, ⁹ natomiast głowy będą służyły na końcu”. ¹⁰ *I widziałem, że głos nie wychodzi z jego głów, lecz ze środka jego ciała.* ¹¹ *Potem policzyłem przeciwstawne jego skrzydła, było ich osiem.*

¹² *Potem widziałem, oto po prawej stronie powstało jedno skrzydło i królowało nad całą ziemią.* ¹³ *A gdy królowało, przyszedł na nie kres i zniknęło tak, że nie było znać jego miejsca. Potem powstało następne (skrzydło) i królowało, i to długi czas.* ¹⁴ *Gdy nadszedł jego kres, zniknęło jak poprzednie.* ¹⁵ *I oto głos mówi do niego:* ¹⁶ „Słuchaj tego oznajmienia ty, któreś przez cały czas trzymało ziemię, zanim zaczniesz znikać: ¹⁷ Nikt po tobie nie będzie dziedzicem

twego czasu, a nawet jego połowy”.¹⁸ Potem podniosło się trzecie (skrzydło), objęło przewodnictwo jak poprzednie, ale i ono zniknęło.¹⁹ I tak przypadło wszystkim skrzydłom kolejno obejmować przewodnictwo i potem się nigdy nie ukazywać.²⁰ I widziałem, oto z biegiem czasu następne skrzydła się podnosiły, te z prawej strony, aby i one objęły przewodnictwo; wśród nich były takie, które obejmowały i natychmiast znikaly.²¹ Niektóre z nich się podniosły, ale nie obejmowały przewodnictwa.²² A potem zobaczyłem, oto zniknęło dwanaście skrzydeł i dwa skrzydełka.²³ I nic nie pozostało na ciele orła, jak tylko trzy śpiące głowy i sześć skrzydełek.

²⁴ I zobaczyłem, oto z sześciu skrzydełek dwa się oddzieliły i zostały pod głową, która znajduje się po prawej stronie, cztery natomiast pozostały na swoim miejscu.²⁵ I widziałem, oto te podskrzydła zamierzały się podnieść i objąć przewodnictwo.²⁶ I zobaczyłem, oto pierwsze się podniosło, lecz natychmiast zniknęło,²⁷ i drugie, ale to szybciej zniknęło niż pierwsze.²⁸ I widziałem, oto dwa, które pozostawały nieruchome, również one zamierzały królować.²⁹ I wówczas, kiedy się zastanawiały, jedna z odpoczywających głów, która znajdowała się pośrodku, obudziła się; ta była większa od innych dwóch głów.³⁰ I zobaczyłem, jak objęła sobą dwie pozostałe głowy,³¹ a oto obróciła się głowa z tymi, które z nią były, i pożarła dwa podskrzydła, które zamierzały królować.³² Ta zaś głowa przejęła całą ziemię i panowała nad tymi, którzy ją zamieszkują, uciskając ich wielce, i dzierżyła władzę nad okręgiem ziemi dłużej niż wszystkie skrzydła.³³ Potem widziałem, oto środkowa głowa nagle zniknęła, tak jak i skrzydła.³⁴ I pozostały dwie głowy, które podobnie panowały nad ziemią i nad tymi, którzy ją zamieszkują.³⁵ I widziałem, oto głowa z prawej strony pochłonęła ową, która była z lewej.

Wizja orła i lwa w 4 Ezd 11-12 jest w sposób wyraźny inspirowana wizją z Dn 7. Opis orła wychodzącego z morza, który ma wiele skrzydeł i głów, nawiązuje do wychodzących z morza bestii w Dn 7,2-6. Sposób opisywania kolejnych władców imperium rzymskiego w 4 Ezd 11,1-35, a więc ich pojawianie się i upadek, jest podobny do opisu bestii symbolizujących kolejne imperia powstające i znikające z areny dziejowej w Dn 7 i 11. Podobieństwo do Dn 7 jest również widoczne w opisie królów, którzy niszczą i pochłaniają swoich poprzedników (4 Ezd 11,31.35; Dn 7,5.7.19)³³.

Wybór przez autora 4 Ezd 11-12 orła jako symbolu imperium rzymskiego był

³³ Na temat podobieństw istniejących pomiędzy Dn 7 a 4 Ezd 11-12, zob. M.E. Stone, *Fourth Ezra. A Commentary on the Book of Fourth Ezra* (Hermeneia), Minneapolis 1990, s. 348; M.A. Knibb, *The Second Book of Esdras*, w: R.J. Coggins – M.A. Knibb, *The First and Second Books of Esdras*, Cambridge 1979, s. 236-237; H.C. Kee, 'The Man' in *Fourth Ezra: Growth of a Tradition*, w: *SBL 1981: Seminar Papers* (Society of Biblical Literature. Seminar Papers Series; 20), red. K.H. Richards, Chico 1981, s. 201; A. Lacocque, *The Vision of the Eagle in 4 Esdras. A Rereading of Daniel 7 in the First Century C.E.*, w: *SBL 1981: Seminar Papers* ((Society of Biblical Literature. Seminar Papers Series; 20), red. K.H. Richards, Chico 1981, s. 240-241, 250; G.K. Beale, *The Use of Daniel in Jewish Apoca-*

z pewnością wynikiem używania wyobrażenia orła na sztandarach legionów rzymskich (zob. też 2 Bar 36-40; Ap 13)³⁴.

Autor 4 Ezd opisując orła, który symbolizuje imperium rzymskie, z niezwykłą emfazą podkreśla jego militarne sukcesy oraz panowanie nad całą ziemią (11,6.12.32). Podczas gdy ogólna wymowa symboliki wykorzystanej w 4 Ezd 11-12 jest oczywista, to trudności pojawiają się w interpretacji szczegółów³⁵. Większość uczonych uważa, że dwanaście skrzydeł oraz trzy głowy symbolizują kolejnych władców imperium rzymskiego, począwszy od Juliusza Cezara aż do Domicjana³⁶.

ww. 12-13a	„pierwsze skrzydło”	= Juliusz Cezar (<i>Gaius Iulius Caesar</i>), 49-44 przed Chr.
ww. 13b-17	„drugie skrzydło”	= Oktawian August (<i>Gaius Iulius Caesar Octavianus</i>), 27 przed Chr. – 14 po Chr.
ww. 18-28	Kolejne skrzydła	= Tyberiusz (<i>Tiberius Claudius Nero</i>), 14-37 po Chr. = Kaligula (<i>Gaius Iulius Caesar Germanicus</i>), 37-41 = Klaudiusz (<i>Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus</i>), 41-54 = Neron (<i>Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus</i>), 54-68 = Windeks (<i>Gaius Iulius Vindex</i>), przywódca powstania w Galii w 68 r.

---

lyptic Literature and in the Revelation of St. John, Lanham 1984, s. 112; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela oraz jego recepcja w pismach qumrańskich i w apokaliptyce żydowskiej* (Rozprawy i Studia Biblijne; 9) Warszawa 2002, s. 339-347.

³⁴ Zob. M.A. Knibb, *The Second Book of Esdras*, s. 239; M.E. Stone, *Fourth Ezra*, s. 348; G.W.E. Nickelsburg, *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah*, s. 275.

³⁵ Przegląd różnych propozycji odnoszących się do szczegółowej interpretacji dwunastu skrzydeł i trzech głów, zob. J.M. Myers, *I and II Esdras. Introduction, Translation and Commentary* (Anchor Bible; 42), New York 1974, s. 299-302.

³⁶ Zob. A. Lacocque, *The Vision of the Eagle in 4 Esdras*, s. 239-240; M.A. Knibb, *The Second Book of Esdras*, s. 240-244; M.E. Stone, *Fourth Ezra*, s. 365; E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135). A New English Version Revised and Edited*, red. M. Black, i in., t. III/1, Edinburgh 1995, s. 299-300.

		= Nimfidiusz (<i>Nymfidius Sabinus</i>), prefekt pretorianów, spisek w 68 r.
		= Galba (<i>Servius Sulpicius Galba</i>), 68-69 po Chr.
		= Pizon (<i>Lucius Calpurnius Piso Frugi Licinianus</i>), 69 r.
		= Oton (<i>Marcus Salvius Otho</i>), 69 r.
		= Witeliusz (<i>Aulus Vitellius Germanicus</i>), 69 r.
ww. 29-35	Trzy głowy	= dynastia Flawiuszów: Wespazjan oraz jego dwaj synowie Tytus i Domicjan
	„głowa..., w środku”	= Wespazjan (<i>Titus Flavius Vespasianus</i>), 69-79
	„głowa..., z lewej”	= Tytus (<i>Titus Flavius Sabinus Vespasianus</i>), 79-81
	„głowa..., z prawej”	= Domicjan (<i>Titus Flavius Domitianus</i>), 81-96

Powszechnie przyjmuje się, że pierwsze dwa skrzydła symbolizują Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta, natomiast trzy głowy reprezentują imperatorów z dynastii Flawiuszów, mianowicie: Wespazjana, Tytusa i Domicjana. Opis długiego panowania „drugiego skrzydła” (ww. 13b-17) wskazuje, że symbolizuje ono Oktawiana Augusta, który doszedł do władzy po śmierci Juliusza Cezara w 44 r. przed Chr. i stał się w rzeczywistości jedynym władcą już od 31 r., chociaż formalnie przyjmuje się, że nastąpiło to w 27 r. przed Chr. Skoro „drugim skrzydłem” jest Oktawian August, to „pierwsze skrzydło” (ww. 12-13a) musi być identyfikowane jako Juliusz Cezar. Warto zauważyć, że w źródłach żydowskich Juliusz Cezar jest uważany za imperatora (np. Józef Flawiusz, *Antiquitates*, 18,32.224; por. 5 Syb 10-15).

Trudności pojawiają się w identyfikacji kolejnych skrzydeł. Można przypuszczać, że symbolizują one następnych imperatorów, którzy sprawowali władzę po Oktawianie Auguście, a więc Tyberiusz, Kaligula, Klaudiusz, Nero, Windeks, Nimfidiusz, Galba, Pizon, Oton i Witeliusz. O ile identyfikacja pierwszych czterech (tj. Tyberiusz, Kaligula, Klaudiusz, Nero) jest raczej pewna, to wątpliwości wzbudza pozostałych sześciu. Reprezentują one ludzi, którzy w latach 68-69 po Chr. byli imperatorami przez bardzo krótki czas, albo jako uzurpatorzy usiłowali zdobyć

władzę. Wzmianka o „dwóch skrzydełkach” (w. 22) najprawdopodobniej odnosi się do Windeksa i Nimfidiusza, którzy spiskowali w ostatnich miesiącach panowania Nerona (68 r. po Chr.). Słowa stwierdzające, że jedno z podskrzydeł „podniosło się, lecz natychmiast zniknęło” (w. 26), najprawdopodobniej odnoszą się do Galby, który został imperatorem po śmierci Nerona w 68 roku, ale został zamordowany na początku 69 r. po Chr. Drugie podskrzydło, które „szybciej zniknęło niż pierwsze” (w. 27), być może oznacza Pizona, którego Galba wyznaczył jako współwładcę i swojego następcę, co jednak nie doszło do skutku, ponieważ został zamordowany. Wzmianka o dwóch ostatnich podskrzydłach, które „zamierzały królować” (w. 28) najprawdopodobniej odnosi się do Otona i Witeliusza, którzy byli imperatorami (69 r. po Chr.), ale bardzo krótko, ponieważ Oton popełnił samobójstwo, natomiast Witeliusz został zamordowany.

Nie ma pewności co do identyfikacji poszczególnych władców imperium rzymskiego, a zwłaszcza uzurpatorów pojawiających się w latach 68-69 po Chr. Należy jednak mieć na uwadze fakt, że opis orła oraz jego skrzydeł i głów w 4 Ezd 11-12 stanowi prezentację historii imperium rzymskiego oraz jego władców z żydowskiego punktu widzenia. Być może dla autora 4 Ezd nie miało większego znaczenia to, że przedstawia imperatorów rzeczywiście sprawujących władzę, czy też tych, którzy jedynie dążyli do jej zdobycia. W każdym bądź razie mieli oni swój udział w różnego rodzaju intrygach i rozgrywkach o władzę, a co za tym idzie, odegrali pewną rolę w politycznych dziejach imperium rzymskiego.

3.2. Lew jako symbol Mesjasza, który pokonuje „ostatnie królestwo”, tj. Rzym

Po opisie orła symbolizującego „ostatnie królestwo”, czyli imperium rzymskie, autor 4 Ezd w dalszej części wizji przedstawia pojawienie się lwa (11,37-46), który w interpretacji jest identyfikowany jako Mesjasz (12,31-34).

Tekst 4 Ezd 11,37 oraz 12,31-32:

^{11,37} *I ujrzałem, oto jakby lew ryczący pędzący z lasu. I usłyszałem, jak zawołał do orła głosem człowieka (...)*

^{12,31-32} *A lwem z lasu, którego widziałeś zbudzonego, ryczącego i mówiącego do orła, i wytykającego mu jego niesprawiedliwości, i wszystkie jego słowa – jak słyszałeś – jest Mesjasz, którego Najwyższy zachowa na koniec dni, który powstanie z nasienia Dawida (...)*

Postać Mesjasza w 4 Ezd 11-12, który został ukazany jako lew, stanowi reinterpretację „jakby Syna Człowieczego” z Dn 7 oraz „Syna Człowieczego” z Księgi przypowieści (1 Hen 37-71)³⁷. W interpretacji wizji bardzo wyraźnie i jednoznacznie

³⁷ Na temat licznych aluzji do Dn 7 oraz 1 Hen 37-71, zob. M.E. Stone, *The Concept of the Messiah in IV Ezra*, w: *Religions in Antiquity: Essays in Memory of E.R. Goodenough* (Studies in the History of Religions; 14), red. J. Neusner, Leiden 1968, s. 302; tenże, *Fourth Ezra*, s. 210; M. Parchem, *Pojęcie*

stwierdza się, że lew, który symbolizuje Mesjasza, dokona sądu nad bezbożnymi, tj. władcami imperium rzymskiego, a następnie ich unicestwi (12,33), natomiast sprawiedliwych „uwolni w miłosierdziu i będzie ich pocieszać” do czasu sądu (12,34).

Warto zwrócić uwagę, że symbolika lwa została przez autora 4 Ezd „odwrócona” w stosunku do Dn 7. Podczas gdy w Księdze Daniela symbolika lwa odnosi się do pierwszej bestii wychodzącej z morza (Dn 7,4), to w 4 Ezd 11,37, odnosząc się do postaci mesjańskiej, ma charakter wybitnie pozytywny, gdyż wyraża myśl o jej pochodzeniu z pokolenia Judy, z dynastii Dawida³⁸. Bez wątplenia pozytywna symbolika lwa odnoszona do Mesjasza nawiązuje w pierwszym rzędzie do tekstu w Rdz 49,9, w którym Jakub udzielając błogosławieństwa swoim synom, nazywa Judę „młodym lwem”, ale należy mieć również na względzie tradycje prorockie (zob. np. Iz 11,1-4; Jr 23,5; 33,15).

Podsumowanie

Symbolika teriomorficzna w pismach apokaliptycznych okresu Drugiej Świątyni, której źródłem jest tradycja biblijna oraz mitologiczna literatura oraz ikonografia starożytnego Bliskiego Wschodu, jest niezwykle bogata i bardzo złożona. Apokaliptycy wykorzystują jako symbole nie tylko zwierzęta (np. lew, niedźwiedź, lampart, byk, krowa, owca, baran, kozioł, osioł, dzik, hiena) i ptaki (np. orzeł, sęp, kruk), ale również różnego rodzaju części ciała (np. głowa, róg, skrzydło, zęby). Dodatkową trudnością w interpretacji symboliki teriomorficznej jest zmienność w jej stosowaniu, co widać na przykładzie lwa, który w Dn 7,4 symbolizuje jedną z bestii wychodzącą z morza, zaś w 4 Ezd 11-12 odnosi się do Mesjasza, czy też barana, który w Dn 8,3-4 reprezentuje imperium perskie, natomiast w *Apokalipsie zwierząt* jest symbolem Jakuba i jego dwunastu synów (1 Hen 89,12), jak też Judy Machabeusza (1 Hen 90,13-19). Warto zwrócić uwagę, że we wszystkich omówionych w tym artykule apokalipsach symbolika teriomorficzna przede wszystkim posiada charakter historyczno-polityczny, ponieważ poszczególne zwierzęta reprezentują ziemskie królestwa oraz ich władców. Oprócz tego symbolika teriomorficzna ma również znaczenie teologiczno-moralne, gdyż w zależności od użytych symboli zwierzęcych apokaliptycy dokonują oceny poszczególnych królestw i ich władców. W Dn 7,3-12 cztery bestie symbolizują cztery kolejne imperia światowe, tj. Babilon, Medię, Persję, imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców, zwłaszcza

królestwa Bożego w Księdze Daniela, s. 341-342.

³⁸ Tekst w wersji łacińskiej jest uszkodzony, natomiast wersje syryjska, etiopska, arabska mają lekcję „który powstanie z nasienia Dawida”, zaś wersja ormiańska czyta „z rodu Dawida”, zob. B. Violet, *Die Esra-Apokalypse (IV. Esra). I Teil: Die Überlieferung* (Die griechischen christlichen Schriftsteller in ersten drei Jahrhunderte; 18), Leipzig 1910, s. 356-357; L. Gry, *Les dires prophétiques d'Esdras (IV Esdras)*, t. II, Paris 1938, s. 354; J. Schreiner, *Das 4. Buch Esra* (Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit; V/3), Gütersloh 1981, s. 391. Identyfikacja Mesjasza jako lwa, co wyraża jego pochodzenie z pokolenia Judy oraz podkreśla militarny charakter jego działalności, występuje także w NT (Ap 5,5) oraz w literaturze rabinicznej (*Yalqut Szim'oni*, 160 (do Rdz 49,9); zob. H. Strack – P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, t. 3, München 1926, s. 801.

Ptolomeuszy i Seleucydów, natomiast w 4 Ezd 11-12 orzeł reprezentuje cesarstwo rzymskie, które zostanie pokonane przez Mesjasza ukazanego jako lew. W *Apokalipsie zwierząt* pierwsi ludzie i patriarchowie są ukazani jako byki i krowy, Izrael jest przedstawiony jako stado owiec (= symbolika pozytywna), natomiast wszystkie narody pogańskie są reprezentowane przez różnego rodzaju dzikie zwierzęta i ptaki (= symbolika negatywna). Stosowanie tego rodzaju praktyki jest powszechne w tzw. apokalipsach historycznych, do których należy zarówno kanoniczna Księga Daniela, jak i apokryficzna *Apokalipsa zwierząt* i *Czwarta Księga Ezdrasza*.

Literatura

- Baumgartner, W., *Zu den vier Reichen von Daniel 2*, „Theologische Zeitschrift” 1 (1945), s. 17-22.
- Beale, G.K., *The Use of Daniel in Jewish Apocalyptic Literature and in the Revelation of St. John*, Lanham 1984.
- Black, M., *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha; 7) Leiden 1985.
- Botterweck, G.J., אֲרִי, etc., w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 1, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren, t. 1, tł. J.T. Willis, Grand Rapids 1977, s. 374-388.
- Botterweck, G.J., *Gott und Mensch in den alttestamentlichen Löwenbildern*, w: *Wort, Lied und Gottesspruch. Beiträge zu Psalmen und Propheten. FS J. Ziegler*, red. J. Schreiner, Würzburg 1972, s. 117-128.
- Caquot, A., *Sur les quatre bêtes de Daniel VII*, „Semitica” 5 (1955), s. 5-13.
- Caragounis, C., *History and Supra-History: Daniel and the Four Empires*, w: *The Book of Daniel in the Light of New Findings* (Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium; 106), red. A.S. van der Woude, Leuven 1993, s. 387-397.
- Charles, R.H., *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, Oxford 1929.
- Charles, R.H., *Book of Enoch*, w: *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, t. 2, red. R.H. Charles, i in., Oxford 1913, s. 163-281.
- Collins, J.J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia), Minneapolis 1993.
- Delcor, M., *Le Livre de Daniel* (Sources Bibliques; 4), Paris 1971.
- Flusser, D., *The Four Empires in the Fourth Sibyl and in the Book of Daniel*, „Israel Oriental Studies” 2 (1972), s. 148-175.
- Frank, R.M., *The Description of the ‘Bear’ in Dn 7,5*, „Catholic Biblical Quarterly” 21 (1959), s. 505-507.
- Fusella, L., *Libro di Enoc (Enoc etiopico)*, w: *Apocrifi dell’Antico Testamento* (Religioni e miti. Collezione di testi e studi, nuova serie; 16), t. 1, red. P. Sacchi, Milano 2001, s. 1-255.
- Goldingay, J.E., *Daniel* (Word Biblical Commentary; 30), Dallas 1989.
- Grunthaner, M.J., *The Four Empires of Daniel*, „Catholic Biblical Quarterly” 8 (1946), s. 72-82.
- Gry, L., *Les direx prophétiques d’Esdras (IV Esdras)*, t. 2, Paris 1938.
- Gzella, H., *Cosmic Battle and Political Conflict: Studies in Verbal Syntax and Contextual Interpretation of Daniel 8* (Biblica et Orientalia; 47), Roma 2003.
- Hartman, L.F., A.A. DiLella, *The Book of Daniel. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible; 23), New York 1978.
- Hasel, G.F., *The Four World Empires of Daniel 2 against Its Near Eastern Environment*, „Journal for the Study of the Old Testament” 12 (1979), s. 17-30.
- Hatch, E. – Redpath, H.A., *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)*, Oxford 1897 (reprint: Grand Rapids 1998).
- Janowski, B., *Satyrs*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn, i in., Leiden 1999, s. 732-733.

- Kedar-Kopfstein, B., קֶרֶן *qeren*, horn, etc., w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 13, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, tł. D.E. Green, Grand Rapids 2004, s. 167-174.
- Kee, H.C., 'The Man' in Fourth Ezra: Growth of a Tradition, w: *SBL 1981: Seminar Papers* (Society of Biblical Literature. Seminar Papers Series; 20), red. K.H. Richards, Chico 1981, s. 199-208.
- Knibb, M.A., *The Second Book of Esdras*, w: R.J. Coggins – M.A. Knibb, *The First and Second Books of Esdras*, Cambridge 1979, s. 76-307.
- Kronholm, T., נֶשֶׁר *nešer*, vulture, eagle, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 10, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, tł. D.W. Stott, Grand Rapids 1999, s. 77-85.
- Lacocque, A., *The Book of Daniel*, tł. D. Pellauer, Atlanta 1979.
- Lacocque, A., *The Vision of the Eagle in 4 Esdras. A Rereading of Daniel 7 in the First Century C.E.*, w: *SBL 1981: Seminar Papers* (Society of Biblical Literature. Seminar Papers Series; 20), red. K.H. Richards, Chico 1981, s. 237-258.
- Liddell, H.G. – Scott, R. – Jones, H.S., *A Greek-English Lexicon, With a Revised Supplement*, Oxford 1996.
- Lurker, M., *Slownik obrazów i symboli biblijnych*, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989.
- Lust, L., Eynikel, E. – Hauspie, K., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, t. 2, Stuttgart 1996.
- Maiberger, P., עֲתוּד *'attūd*, goat, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 11, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, tł. D.E. Green, Grand Rapids 2001, s. 452-455.
- Marti, K., *Das Buch Daniel* (Handkommentar zum Alten Testament; 19), Tübingen 1901.
- Milns, R.D., *Alexander the Great (person)*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 1, red. D.N. Freedman, i in., New York 1992, s. 146-150.
- Montgomery, J.A., *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel* (A Critical and Exegetical Commentary), Edinburgh 1927 (reprint: Edinburgh 1989).
- Morenz, S., *Das Tier mit den Hörnern: Ein Beitrag zu Dan 7,7f.*, „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft” 63 (1951), s. 151-154.
- Mulder, M.J., נָמֵר *nāmēr*, leopard, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 9, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, tł. D.E. Green, Grand Rapids 1998, s. 432-437.
- Muraoka, T., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain 2009.
- Myers, J.M., *I and II Esdras. Introduction, Translation and Commentary* (Anchor Bible; 42), New York 1974.
- Nickelsburg, G.W.E., *1 Enoch I. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1-36: 81-108* (Hermeneia) Minneapolis 2001.
- Nickelsburg, G.W.E., *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah: A Historical and Literary Introduction*, Minneapolis 2005.
- Niditch, S., *The Symbolic Vision in Biblical Tradition* (Harvard Semitic Monographs; 30), Chico 1983.
- Noth, M., *The Understanding of History in Old Testament Apocalyptic*, w: tenże, *The Laws in the Pentateuch and Other Essays*, Philadelphia 1967, s. 194-214.
- Olson, D.C., *A New Reading of the Animal Apocalypse of 1 Enoch: 'All Nations Shall be Blessed'* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha; 24), Leiden 2013.
- Parchem, M., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament; 26), Częstochowa 2008.
- Parchem, M., *Motywy wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)*, w: *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* (Analecta Biblica Lublinsensia; 6), red. M.S. Wróbel, Lublin 2010, s. 79-110.
- Parchem, M., *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela oraz jego recepcja w pismach qumrańskich i w apokaliptyce żydowskiej* (Rozprawy i Studia Biblijne; 9) Warszawa 2002.
- Porter, P.A., *Metaphors and Monsters: A Literary-Critical Study of Daniel 7 and 8* (Coniectanea biblica, 20), Lund 1983.
- Rehkopf, F., *Septuaginta-Vokabular*, Göttingen 1989.
- Ringgren, H., עֵגֶל *'ēgel*, calf, etc., w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 10, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, tł. D.W. Stott, Grand Rapids 1999, s. 445-451.

- Ryken, L., i in. (red.), *Dictionary of Biblical Imagery: An Encyclopedic Exploration of the Images, Symbols, Motifs, Metaphors, Figures of Speech and Literary Patterns of the Bible*, Downers Grove – Leicester 1998.
- Schreiner, J., *Das 4. Buch Esra* (Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit; V/3), Gütersloh 1981, s. 289-412.
- Schürer, E., *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135). A New English Version Revised and Edited*, t. III/1, red. M. Black, i in., Edinburgh 1995.
- Staub, U., *Das Tier mit den Hörnern: Ein Beitrag zu Dan 7,7f.*, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie” 25 (1978), s. 382-396.
- Steinmann, J., *Daniel. Texte français, introduction et commentaires*, Paris-Bruges 1961.
- Stone, M.E., *Fourth Ezra. A Commentary on the Book of Fourth Ezra* (Hermeneia), Minneapolis 1990.
- Stone, M.E., *The Concept of the Messiah in IV Ezra*, w: *Religions in Antiquity: Essays in Memory of E.R. Goodenough* (Studies in the History of Religions; 14), red. J. Neusner, Leiden 1968, s. 295-312.
- Strack, H. – Billerbeck, P., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, t. 3, München 1926.
- Swain, J.W., *The Theory of the Four Monarchies: Opposition History under the Roman Empire*, „Classical Philology” 35 (1940), s. 1-21.
- Tiller, P.A., *A Commentary on the Animal Apocalypse of 1 Enoch*, (Society of Biblical Literature. Early Judaism and Its Literature; 4), Atlanta 1993.
- VanderKam, J.C., *Open and Closed Eyes in the Animal Apocalypse (1 Enoch 85-90)*, w: *The Idea of Biblical Interpretation: Essays in Honor of James L. Kugel* (Journal for the Study of Judaism. Supplement Series; 83), red. H. Najman – J.H. Newman, Leiden 2004, s. 279-292.
- Violet, B., *Die Esra-Apokalyse (IV. Esra). I Teil: Die Überlieferung* (Die griechischen christlichen Schriftsteller in ersten drei Jahrhunderte; 18), Leipzig 1910.
- Walton, J.H., *The Four Kingdoms of Daniel*, „Journal of the Evangelical Theological Society” 29 (1986), s. 25-36.
- Waterman, L., *A Gloss on Darius the Mede in Daniel 7,5*, „Journal of Biblical Literature” 65 (1946), s. 59-61.
- Weber, O., *Altorientalische Siegelbilder*, Leipzig 1920.
- Wolski, J., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1998.
- Zobel, H.-J., שׂוֹר *šôr*; ox, w: *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 14, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry, tł. D.W. Stott, Grand Rapids 2004, s. 546-552.

The Theriomorphic Imagery of the Jewish Apocalyptic Writings of the Second Temple Period based on the example of the Book of Daniel (Dan 7-8), the Animal Apocalypse (1 Enoch 85-90) and the Fourth Book of Ezra (4 Ezra 11-12).

Summary: In this article, theriomorphic imagery in which a symbolic meaning is ascribed to specific animals will be analysed in three apocalypses, namely in the Book of Daniel (Dan 7-8), the Animal Apocalypse (1 Enoch 85-90) and the Fourth Book of Ezra (4 Ezra 11-12). The theriomorphic imagery in all these documents is of a historical-political character, as the particular animals represent kingdoms, peoples or their rulers. In Dan 7 four beasts emerging from the sea symbolize the successive world kingdoms of Babylon, Media, Persia, the empire of Alexander of Macedonia

and that of his successors. In Dan 8 a ram represents the Persian empire and a goat – the kingdom of Alexander of Macedonia and of his successors. In the Animal Apocalypse the first human beings and patriarchs are portrayed as bulls and cows, Israel as a flock of sheep and all the pagan nations, by contrast, are depicted as various wild animals and birds. In 4 Ezra 11-12 an eagle represents the Roman empire and a lion functions as a symbol of the Messiah.

Keywords: theriomorphic imagery, Jewish apocalypticism, Second Temple period, Book of Daniel, Animal Apocalypse, Fourth Book of Ezra